

PÁZMÁNY PÉTER EMLÉKEZETE

Halálának 350. évfordulóján. Szerkesztették: Lukács László SJ és Szabó Ferenc SJ. Roma 1987. 483 l., 1 képmelléklet.

A kerek évforduló alkalmával a római jezsuita történeti intézet (Institutum Historicum S.I.) munkatársai külföldi és hazai Pázmány-kutatók közreműködésével gazdag tanulmánykötetet adtak ki. Tíz dolgozat és adatközlő cikk foglalkozik irodalmunk és a magyar egyháztörténet e kimagasló egyéniségének életével, egyház-szervező tevékenységével, hittudós és politikus egyéniségével. A tanulmányokat – a kötetben lévő sorrendől eltérve – tárgyük és tartalmuk szerint három csoportban ismertetjük: előbb a teológia- és eszméletörténeti fejtegetéseket, majd a Pázmány pályképét új adatokkal kiegészítő, módosító közleményeket és végül az egyház- és iskolatörténeti összefoglalásokat vesszük sorra.

1.

A tanulmányok sora a leghűségesebb Pázmány-kutatónak, a nemrég elhunyt Öry Miklósnak (1909–1984) posztumusz munkájával indul. A kiváló kutató egy életet szentelt a Pázmány-mű vizsgálatára. 1952-ben adta ki *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae* címmel doktori értekezését, amelyet a jezsuiták római egyetemén védett meg. Ennek tárgya, a *Diatriba* problémaköre és Pázmány grazi tanársága, ez egész életén át kísérte. Évről évre külföldön jelentette meg a magyar irodalomtörténet számára igen fontos közleményeit. Évtizedek után, élte utolsó éveiben kétszer is járt itthon és a hazai Pázmány-kutatók egy csoportja személyesen is megismerhette. Láta és hozzászólt a *Régi Magyarországi Nyomatványok* második kötetének (Bp. 1983) akkor még csak levonatban hozzáférhető Pázmány-cikkeihez. Újra kézbe vehette a budapesti Egyetemi Könyvtárban Pázmány-kéziratait és a grazi egyetemi jegyzetekről a felfedezés örömeivel állapíthatta meg, hogy az idősödő Pázmány az utólagos javításokkal, a margóra írt autográf kiegészítésekkel valójában a nagyszombati egyetem teológiai tankönyvét szándékozott kiadásra előkészíteni.

Öry dolgozata *Pázmány kegyelemvitája a grazi egyetemen* címmel az isteni kegyelem hatékonyságáról és az emberi szabadakarat viszonyáról szóló egyházi tanítás grazi egyetemi előadásait és a körülötte kialakult cenzúra-bonyodalmakat tárgyalja. A kérdéses hittani tételek 1557–1607 között nagy teológiai küzdelmek középpontjában állottak. A vitatott tézisek az 1603–1604. tanévben a grazi egyetemen tanító jezsuita profeszszorok előadásaiban is feltűntek, és ők vonták kétségbe a fiatal Pázmány által előadott tételek helyességét. Az ügy a rendi előjárók elé került, akik magyarázatot és korrekciót kértek. A tisztázás 1606 novemberéig húzódtott, és ez még Pázmány negyedik fogadalmának letételét, teológiai doktorátusának megszerzését is késleltette. Öry előadásában felhasználta a budapesti kéziratokon kívül Georg Falb bencés apátnak, Pázmány egykori grazi tanítványának Góttweigben felfedezett egyetemi jegyzetét. Ennek alapján táblázatban állította össze – Aquinói Szent Tamás kötelezően előírt quaestio-ihoz viszonyítva – a Theologia Scholastica előadásaira készített Pázmány-kéziratok konkordanciáját. Ez Pázmány magyar műveinek forráskritikájához, teológiatörténeti értelmezéséhez sok új szempontot nyújt. A dolgozat függelékében a Pázmány elleni vizsgálatnak hús dokumentuma olvasható. Ezek nagy kivételével kiadatlanok, és közöttük két eddig ismeretlen terjedelmes Pázmány-levél is van.

A következő dolgozat szerzőjének, Szabó Ferencnek érdeklődését a Pázmány-kutatás előterébe került és a pályaképet fontos adatokkal kiegészítő cenzúra-ügy terelte a grazi előadásoknak egy jelentős fejezetére, a De fide-traktátusra, a hitről szóló egyházi tanításnak a budapesti és góttweigi kéziratokban található téziseire. *Pázmány hitelemzése a grazi De Fide-traktátusban* című tanulmánya a kötetnek legterjedelmesebb fejezete és az irodalomtörténet művelőit látszólag a legmesszebbre vezeti. Valójában hagyományosan kiváló filozófiai, teológiai iskolázottsággal enged bepillantást a sok évszázad ke-

resztény gondolkodói által kiművelt teológia bonyolult útvesztőibe. Szabó mindenekelőtt az egyházi tanításnak Szent Ágostontól Pázmányig végbement fejlődését, történetét vizsgálja. Ezt követi a hitről szóló tanításnak Pázmány írásaiban való vizsgálata. Ebben a vonatkozásban nagyon fontos következtetését szívesen idézzük: „Pázmány magyar nyelvű írói tevékenysége, főleg a Kalauz teológiája alaposabb megismeréséhez és értéséhez elengedhetetlenül szükséges az annyira elhanyagolt grazi évek, illetve kurzusok alaposabb feltárása” (119. l.). A dolgozat minden biznnyal segíteni fogja a hazai Pázmány-kutatókat a keresztény egyházi tanítás hazai gondolkodás és mentalitástörténeti vizsgálatában. Szabó írásának csupán egyetlen, nyelvi-terminológiai problémáját, a „tractatus de fide” megfelelőjeként alkalmazott „hitelemzés” szót említjük. Ez homályos és félreérthető, mivel a kissé régies „hitelemzés” ma a magyar nyelvhasználatban a hit eleminek oktatását jelenti, és főként a katolikus iskolai vagy templomi katekézisben használatos. Schütz Antal és Előd István közismert dogmatikai összefoglalásaiban is a „tractatus de fide” megfelelőjeként a „hitről szóló tanítás” olvasható.

A harmadik eszmetörténeti dolgozat Hargittay Emilé, aki Pázmány írásaiban a társadalom, a „polgári társaság” teóriájának, a századok során jelentésében sokszor módosult „politika”-nak elméleti gyökereit keresi. A gondolatkör nem keverhető a teológiával, annak legfeljebb az erkölcsstani vonatkozásaihoz kapcsolódik. A téma az utóbbi évtizedekben kialakult hazai irodalom-, társadalom- és eszmetörténeti kutatások előterébe került. Pázmány vonatkozásában ennek a legjobb ismerője, mondhatnánk „gazdája” Hargittay, aki *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében* című tanulmányának célkitűzését így foglalja össze: „E dolgozat feladata Pázmány politikaelméleti felfogásának jellemzése. Gyakorlati politikusi tevékenységének elemzésére e helyen nincs terünk, azonban az elmélet és a gyakorlat legfontosabb érintkezési pontjaira rámutatunk. Úgy gondoljuk, hogy az elmélet pontosabb körülhatárolása szempontot nyújthat politikai szerepének árnyaltabb értékeléséhez.” (405. l.). A szakirodalom korábbi eredményein kívül főként Pázmány írásai, a grazi egyetemi kéziratok idevágó részletei, a vitairatokban található hosszabb-rövidebb megjegyzések, az *Imádságos könyv* tizenkét szövege és nyolc prédikáció szolgálták e tanulmány forrásául. Hiányoljuk az 1598-ban és 1600-ban Grazban megjelent, a szakirodalomban még alig említett tézis-füzeteket, közöttük elsősorban az erkölcsstani-államelméleti vonatkozásokat is tartalmazó *De vario ac multiplici ente philosophico* című (1598) ötven tételt tartalmazó kiadványt. Könyvészeti leírásukat és az ajánlások, köszöntő versek címzettjeit Borsa

Gedeon ismertette (MKsz 1978, 187-181. l.). Ezeket Hargittay további kutatásaiba bizonyára be fogja vonni. E helyen értékes tanulmányának csupán fejezetcímeire utalhatunk, ezzel is jelölve a jól átgondolt és felépítésében is kitűnő dolgozatban rejlő sokoldalú vizsgálati szempontjait. „A társadalmi hierarchia kérdései” elméleti bevezetőt ad Arisztotelész Politikája nyomán. „A törvények és az igazság szerepe az állam irányításában” című részben Pázmánynak a kortársai fölé emelkedő „jogi tájékozottság”-áról, „joggyakorlatáról” összegyűjtött észrevételek azért is tanulságosak, mert ismereteit az állami-gazgatás vezetésében kortársaitól, Forgách Ferencről, Lépes Bálinttól, Ferenczffy Lőrincről eltérően nem egyetemi jogi tanulmányokkal vagy a királyi hivatalokban, kancelláriában végzett gyakorlattal szerezte meg. „A világi és egyházi hatalom viszonyáról”, „A háború jogáról és a hadviselésről”, vagy „Az ország romlása okairól – az igaz hit kérdése” című részekben az elméleti megfogalmazás mögött a gyakorlat, a II. Ferdinándnak adott javaslatok, a Thurzó Györggyel vagy Rákóczi Györggyel való kapcsolatára, olykor a vallásszabadság dolgában való állásfoglalásra, gyakorlati megoldásaira is kitékintést nyújt. „Az elmélet szerepe az 1618–20-as évek politikai küzdelmeiben”, Pázmánynak az 1618-i országgyűlésen elmondott beszédének, Alvinci Péter írásának, a Bethlen-hadjáratot indokoló *Quarela Hungariae*-nek (1619) és Pázmány erre adott válaszának, a *Falsae originis*-nek (1620) elemzéséből Hargittay következtetései a történetírást is továbbgondolásra kell hogy készítse. „A sokszor – írja – személyeskedésig és gyanúsítgatásokig elerő viták mögött az elmélet közös eredete, hasonlósága, sőt esetenként azonossága mutatható ki a katolikus és protestáns félnél” (429. l.). És szövegekből bemutatott példák nyomán jut a megállapításhoz: „A sok párhuzam alapján nyilvánvaló, hogy a XVII. század elejének viharos összecsapásai már egyre kevésbe az elvi ellentétek következményeként, sokkal inkább az adott történelmi-politikai helyzet eltérő megítélése nyomán jöttek létre.” (430. l.) Az elemzett, mennyiségében is igen tekintélyes szöveg-együttesben a Pázmány által idézett, felhasznált államelméleti és más források számszerű mérlegét, és ennek nyomán a kérdésben jelentkező kutatási feladatok képét is megkapjuk.

Első olvasásra ugyancsak ebbe a csoportba kívánczik Bitskey István tanulmánya, amelyben Pázmány grazi korszakának vitairatait vizsgálja a tartalmi összefüggések és keletkezési körülmények szempontjából. Forrásai *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak* (1603), a *Tíz bizonyosság* (1605), és a *Diatriba* (1605), a *Keresztényi imádságos könyv* (1606) függelékében a *Rövid tanúság*, a *Keresztényi felelet a megdicsőült szentek tiszteletiről* (1607); ezeken kívül Páz-

mány teológiai kézírataiban fennmaradt és először az *Opera omnia* IV. kötetében (Bp. 1899, 791–808. l.) megjelent *Parergon. De ecclesiastica libertate* című, az egyházi és világi hatalom viszonyát vizsgáló értekezés. E néhány évtől kezdődően „az egyes művek összefogó és átszövő gondolati erejét, hálózatrendszer” figyelve közelítette meg a szerző „azt a gondolat-kincset, amelynek minden egyes Pázmány-írás csak bizonyos aspektusú megjelenési formája, egyetlen szegmentuma” (184. l.). Az írások mögött alapként a grazi teológiai traktátusok kialakított gondolatmenete, rendszere állott. Pázmány később is gyakran utalt e korai munkáira és minden jel szerint kezdetről fogva szem előtt tartotta egy nagy szintézisnek tervét. Ezt a szándékot fedezte fel Öry Miklós is a budapesti teológiai kéziratok kiegészítésében. Hasonló tanulságot ígér a *Kalauz*-nak 1623-ban megjelent második, Pázmány jelentős módosításaival bővült kiadása is. Bitskey a tartalmi bemutatáson kívül a Pázmány-filológia gazdag lehetőségeire és a további vizsgálatok elengedhetetlen szükségességére hívja fel figyelmünket. Ehhez talán hozzátehetjük azt is, hogy a kutatóknak a szöveg-variánsokat, a Pázmány kezén megfordult példányok autográf bejegyzéseit, a nyomdai korrektúrákat és a Corrigendák aprólékos adatait is érdemes figyelniük. Néhány esetben, így a *Tíz bizonyosság*-nak az akadémiai könyvtárban őrzött, Pázmány kézírásos bővítéseivel ellátott példányának még irodalma is van. Bitskey végső megállapítása: „... az életmű egyes darabjai igen szoros szálakkal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes művek át- meg átfedik egymást, egyes részleteikben meg is egyeznek. Ha ezt a jövőben kellő mértékben szem előtt tartja a kutatás, a Kalauz véghetetlen munkájának, monumentális szerkezetének interpretációja is autentikusabb lesz, ismereteink jelentősen gyarapodhatnak majd Pázmány e fő művének keletkezéséről.” (196. l.) A gondolati „hálózatrendszer” e vázlatát figyelve azonban nem látjuk valószínűnek az Öry és Szabó érvelése nyomán megkockáztatott állítást, hogy a *Tíz bizonyosság* „1601 végén, 1602 elején íródhatott” (187. l.). Ennek az iratnak végső formába való megszerkesztését nincsen okunk a nyomtatás idejétől elválasztani és évekkal korábbra datálni. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy Pázmány elveszett vagy lappangó egyetemi jegyzetei között a *Tíz bizonyosság*-nak is megvolt a latin megfelelője, forrása. A *Diatriba* is doktori disputáció tételeit foglalja magában és feltételezi az egyetemi előadásra készített, egyháziól szóló taktátust; Pázmány jegyzetei között ez sem maradt meg.

2.

Az eredeti forrásokra alapozott írások között a legjelentősebb Lukács László tanulmánya, aki

Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? címmel, huszonhét filológiai pontossággal közzétett dokumentum alapján foglalta össze Pázmány életének talán a legtöbb félreértésre és félremagyarázásra alkalmas nyújtó szakaszát. E korszakról a korábbi kutatások, főként Iványi Béla, Lányi Ede, Petrusch Antal cikkei alapján csak keveset tudunk. Lukács e közlésének fontosságát bizonyítja, hogy a függelékben közölt levelekből a korábbi forráskiadványokban és feldolgozásokban csupán hat volt ismeretes. Most tehát rendelkezésünkre áll a ma ismert adatok teljes sora hiteles és tárgyilagos értelmezéssel. Pázmány életének legviszonytartságosabb, legzaklatottabb időszaka volt a grazi tanárkodás és az esztergomi érseki szék elfoglalása közti hét esztendő, amelyet Forgách Ferenc érsek mellett töltött. A rendi Catalogusok „Posonii in Missione”, „Apud Illustrissimum Cardinalem Forgacz”, vagy „Missio in Hungaria Inferiore” kifejezéssel jelzik beosztását. Pázmány e „missio”-ja, Forgáchhoz fűződő munkatársi, bizalmas titkári kapcsolata, a már korábban is fontos közjogi hivatalokat, kancellári és királyi helytartói tisztet betöltő érsek kinevezésekor kezdődhetett. A harminchét éves jezsuitának, akit az ünnepi tanulmánykötet elején a „pannonhalmi portré” reprodukciója ábrázol, a Forgách érsek mellett töltött évek az országos politikával való közvetlen találkozást is jelentették. A gyakori és széles körű „közéleti” szereplés azonban alkalmas volt az irigység és gyanakvás, az intrika, a gyanúsítás és a súlyos rágalmaszások felkeltésére. Ez váltotta ki a rendi előjáróknak Pázmány iránti bizalmatlanságát. Az őt ért zaklatássorozat miatti elkeseredésében 1614 őszén szeretett volna a szigorú karthauzi rendbe átlépni, de erről a szándékáról az egyetemes rendfőnök, Claudio Aquaviva lebeszélte. 1615 tavaszán VIII. Orbán pápától kérte, hogy világi pap lehessen. De ez a terve sem valósult meg; helyette 1616 áprilisában arra kapott engedélyt, hogy a szomaszkák rendjébe, egy ma már alig ismert papi szerzetbe léphessen. Itt azonban már a noviciátust sem kezdhetette meg és fogadalmat sem tett, mert 1616. szeptember 28-án II. Mátyás a pápával egyetértésben kinevezte az időközben meghalt Forgách Ferenc helyére esztergomi érseknek. Lukács László végső megállapítása, hogy Pázmányt fogadalmi az egyházi jog szerint is a jezsuita rendhez kötötték, és ebben életve végéig értelemig is megmaradt.

A következő írásban Gyurás István a *Kalauz* protestáns részről készített cáfolatának kérdését vitte előbbre. A hamburgi állami könyvtárban ugyanis felfedezte Thurzó Imrének Bicsén 1620. május 14-én a wittenbergi egyetem professzorához, Balthazár Meisnerhez küldött levelét, amelyhez mellékelve jutott német földre a Kalauz latin fordítása. A levélben Thurzó Imre azt kérte, hogy a wittenbergi akadémia nagytekintélyű

teológiai tanárai készítsék el a cáfolatot. Erre a Kalauz megjelenésekor az evangélikusok tettek már kísérletet, amikor a Nádasdy-család támogatásával Zvonarics Imre csepregi eszperes fordításában 1614-ben Keresztúron megjelentették Matthias Hafnenreffer tübingi teológus *Loci theologici* című traktátusát. Ez élénk polemikát keltett ugyan, de Pázmány hatását nem tudta kibővíteni. Ezért a Thurzó-család támogatásával a Kalauzt hat évi munkával latinra fordították a dunántúli szuperintendencia tagjaival. A cáfolatot a wittenbergi teológiai kar kollégiumából a betegeskedő Meisner helyett Fridericus Balduinus készítette és adta ki 13 évvel a Kalauz megjelenése után. 1626-ban Wittenbergben *Phosphorus veri catholicismi* címmel. Balduinus munkájának előzményeiről, létrejöttéről néhány mozzanatot eddig is ismertünk. Thurzó Imre most előkerült leveléből azonban azt is megtudjuk, hogy a Kalauz-fordítást 1620-ban a wittenbergi akadémiát látogató magyar peregrinus diákok vitték magukkal. Balduinus készülő válaszában több részlete a következő években kisebb műveiben az elnöklete alatt lezajlott nyilvános egyetemi disputák tézisei közé is bekerült, és ezzel voltaképpen Pázmány *Kalauza* hatott közvetve a wittenbergi kontroverz teológia irányzataira. Gyurás István dolgozatának egyetlen félreérthető állítása, hogy „a magyarországi lutheránusok Zsolnán tartott zsinatja... a római Egyháztól való elszakadást eredményezte” (389. 1.). Valójában a Pázmány részéről is sok vitát kirobbantó zsinat az 1606-i bécsi béke szabad vallásgyakorlatot biztosító cikkelyei alapján, a korábban már a Confessio Augustana tételeit valló evangélikusok autonóm szervezetét szabályozta.

Az új adatokat közlő cikkek közül – pontatlanságai miatt – részletesebben foglalkoznunk kellett Herner János dolgozatával. *Pázmány Péter és Istvánffy Istvárijának kiadása* címmel két ismeretlen leveles forrás közlésére és értelmezésére vállalkozott a szerző. Az első Istvánffy 1614. július 7-én Ferenczffy Lőrinc királyi titkárnak írt levele, amely a szegedi Egyetemi Könyvtár RD 658–659. jelzetű XVIII. századi kolligátumában Bonfini (Pozsony 1744) és Istvánffy (Köln 1724) történeti műveinek kiadása közé kötve maradt fenn. A levél XVIII. század eleji másolat. Herner dolgozatának 4. számú jegyzetében ezekről az adatokról csak ennyit írt: „Istvánffy Ferenczffyhez szóló levelének másolata a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára Kézirattárában található az Ms 614. sz. jelzetten.” A másik dokumentum Istvánffy *Históriájának* kiadásához II. Ferdinánd által 1619. november 30-án kiadott privilegiumlevelének kancelláriai fogalmazványja a bécsi egykori császár levéltárából. (Megjegyzendő, hogy ez mikrofilmen az Országos Levéltárban is megtalálható.) Mindkét dokumentum a már kész

Historia kiadására vonatkozik, és nézetünk szerint kiadástörténeti vonatkozásán túl elsősorban Pázmány mecénási szerepét emeli ki. Ismeretes, hogy Istvánffy *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* című, saját korát tárgyaló történeti műve először 1622-ben Kölnben, Anton Hierat nyomdájában jelent meg Pázmánynak szóló ajánlással. A mű létrejöttének történetét Frankl Vilmos és Hanuy Ferenc levélkiadásai után eredeti források alapján Holub József (Magy. Könyvszemle 1959, 281–283. 1.) és Benda Kálmán (ItK 1967, 187–190. 1) fontos vonatkozásokkal egészítették ki. Innen tudjuk, hogy Istvánffy művének megírását 1598-ban határozta el és 1605-ig az első tizenöt könyve, 1608 januárjáig pedig az egész mű letisztázva elkészült. Pázmány 1605. december 17-én Istvánffyt egy levélbeli megjegyzésével arra biztatta, hogy írja meg az Ulászló-korra vonatkozó emlékezeit, amelynek szereplő tanúja volt. Az 1605. december 31-én kelt válaszelevelében árulta el Istvánffy Pázmánynak az addig titkolt munkát (Haec mea secreta nolui dissimulare...). Pázmány tehát eltesült először a készülő munkáról. Téves tehát Hernernek az az állítása, hogy „Pázmány 1605 decemberében felkérte” Istvánffyt, hogy írja meg Magyarország történetét Mátyás király halálától a XVII. század elejéig. Pázmány idős barátját biztatta a már megkezdett és jelentős részben elkészült munkája folytatására. Istvánffy az 1608 októberében öt ért szelűtészkor művét már befejezte. Ekkor 70 éves volt és élete hátralévő hét esztendejében megrokknva javítgatásokkal kiegészítésekkel foglalkozott, és kereste a kiadásra, a lehetőséget. Támogatóit a nálánál 32 évvel fiatalabb Pázmány, akkor az esztergomi érsek titkára és a 39 évvel fiatalabb Ferenczffy, a királyi kancellária titkára, a királlyal naponta érintkező befolyásos főtisztviselő voltak. A „fiatalok” méltán tisztelhetők a legendás híró öregot, a volt királyi titkárt és alnádort, aki Szigetváran még a hős Zrínyi Miklós mellett is katonáskodott. (Vö. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975, 339–388. 1.) Istvánffy tehát az elmúlt időnek volt tanúja, amelyről Pázmány az 1605. december 17-én írt levelében azt írta, hogy ezalatt minden megváltozott és visszajára fordult (in quibus mutata omnia et inversa). A Herner által közölt I. dokumentumból arról értesülünk, hogy Istvánffy 1614. július 7-én, tehát nyolc hónappal halála előtt is a *Historia* kiadásával törődött. Levelének három mozzanata külön is figyelmet érdemel. A könyvnyomtató megnyugtatóására közli, hogy honoráriumként húsznál több példányt nem kér; könyvének várható terjedelmét egyik mintájára utalva, Paulus Jovius *historiájának* bázeli kiadásához méri; végül a királyi privilegium ügyére célozva mint egykori kancelláriai tisztviselő nem kis iróniával ezt írja

fiatal utódának: „... cum non sim ignarus, quam lento et tardo gradu res huius modi in aulis expeditantur”. Ismeretes, hogy a *Historia* kéziratát Istvánffy még életében lemásoltatta. Végrendelésében a kiadást Pázmányra bízta és ezért feltehető, hogy a kéziratok is hozzá kerültek, és a királyi privilegium megszerzéséhez is ő küldhette Bécsbe. Erre Pázmánynak 1619-ből Sebastian Tengnagel császári könyvtároshoz írt három (!) leveléből is következtethetünk. Az 1619. július 23-án keltben, ahol még tervezett kiadóként Balthasar Moretusnak, az antwerpeni Plantin-nyomda vezetőjének neve szerepelt, Pázmány az eredeti kézirat visszaküldését kéri. Tengnagel egy másolatot hasonlított ezzel össze, és ez maradt a kancelláriánál, amelyet végül is Kölnbe, Anton Hierat nyomdájába küldtek. A császári privilegium fogalmazványából, a közölt II. dokumentumból (amely alighanem Ferenczffy kézírása lehet) kitűnik, hogy az udvarban megvizsgált kéziratot az ajánlás címzettje II. Ferdinánd volt (Nomi ni Nostro inscriptum). Istvánffynak eredeti szándéka is az volt, hogy az uralkodónak ajánlja művét; így a budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő, Istvánffy által kiegészített és javított 1600-ból még II. Rudolf neve olvasható, amelyet 1610-ben II. Mátyás nevével helyettesítettek (vö. ItK 1967, 188. l.). A nyomtatásban végül is Anton Hierat címezte az ajánlást Pázmánynak. A könyvből hiányzik a szokásos nyomdai privilegium, amely a kor gyakorlata szerint a nyomdászt illette volna. Helyette a címlapon ez olvasható: „Cum Gratia et Privilegio S. Caes. M. specialii”, és ez Pázmánynak az ajánlásban is kiemelt „különleges” szerepére vonatkozik. Istvánffy könyvének nyomdai költségeit ugyanis nem az uralkodó, hanem Pázmány adta, ezért a kor szokása szerint az ajánlás címzése is a mecénást illette. A művet sem a kölni nyomdász terjeszthette. További kutatás feladata lesz a viszonylag nagy példányszámban található *Historia* egykori tulajdonosainak, előfordulási helyeinek, nem utolsósorban kötésének vizsgálatával a terjesztés útját felderíteni. Ehhez azonban szükséges lesz a két értékes dokumentum szövegében az olvasási hibák kijavítása és a kancelláriai fogalmazvány kritikai kiadása. Csúpan példaként idézzük az I. dokumentumból (fénymásolat alapján) a 19. sorban: *Govii*, helyesen *Jovij*; 20. sorban: *suaderunt*, helyesen *sua derent*; a 30. sorban: *Dominae*, helyesen *Dominationis*. A II. dokumentumból (a kiadott közlés pusztá elolvasása alapján) a 34. sorban: *alibire*, helyesen *alibive*; a 39. sorban *Et terra* – nincs értelme, nem tartozik a szövegbe. Végül megemlítjük, hogy Ferenczffynek a magyar királyok története kiadására vonatkozó erőfeszítéseiről és a Herner János által is emlegetett Tállyai-fordításról összefoglalás található a *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században* c. monográfiájában (Bp. 1980, 147–170. l.).

Ismertetésünk harmadik csoportjába a tanulmánykötet egyház- és iskolatörténeti összefoglaló dolgozatait vesszük sorba. A szerkesztő magyarázó bevezetése áll Fricsy Ádám érdekes dolgozatának élén, amelynek címe *Katolikus iskolák a hódoltságban*. A szerző saját bevallása szerint összegyűjtötte „minden apró adatot, mely iskola létezését és tevékenységét igazolja”. A tanárok, tanítók bemutatásával nem törekedett teljességre, csúpan azokat a jezsuitákat sorolta fel külön, „akik vagy az iskola életének szervezésében, vagy irodalmilag voltak jelentősebbek” (362–363. l.). Ezzel a célkitűzéssel írja le a tolnai, temesvári, belgrádi, a pécsi, a kecskeméti és a gyöngyösi magyar katolikus iskolákat. A XVII. századi iskola- és művelődéstörténetünknek e kevéssé ismert fejezetéhez a szerző sok eredeti forrást átnézett, tanulmányozott. Ez mindvégig érződik előadásából. Csúpan az sajnálható, hogy forrásaira, a vonatkozó irodalomra hiányosan utalt. Ez nehezíti a további kutatómunkát. Pontatlanok évszámai és a névfornak sem mindig következetesek. Így, adatainak egy része megtalálható Lukács László forráskiadványaiban, elsősorban a jezsuita rendi katalógusok eddig megjelent kötetiben (*Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae I–II*. Roma, 1978–1982.) Reméljük, hogy Fricsy Ádám a hiányokat a készülő, a közel jövőben megjelenő szegedi forráskiadványában pótolni fogja.

Mészáros István terjedelmes iskolatörténeti tanulmányának címe: *Pázmány Péter, 17. századi katolikus iskolaügyünk újjászervezője*. A bevezetőben összefoglalja Pázmánynak az iskolák alapításában való közreműködését, közvetlen vagy közvetett szerepét. E rész viszonylagos hosszúságát azzal indokolja, hogy „a mintegy száz év óta egyre gyarapodó Pázmány-szakirodalom a népoktatáshoz fűződő kapcsolatait még nem tárta fel”. Mészáros István forrásként kiválasztotta az 1634-i egyházlátogatás jegyzőkönyvét, amely Draskovith Györgynek a pozsonyi főesperességben végzett vizitációja nyomán keletkezett. Ezen mint modellen kívánta bemutatni az új, a XVIII. század végéig érvényes népoktatási rendszer indulását. A forrásértékűnek ígérkező adatközlés azonban az egyszerű ismertetés szintjén marad, amelynek használatát a forrás hiányossága is nehezíti. Ezt fokozzák a szerkesztési hiányok is, amelyek során például elmaradt a helységek névfornájának lehetőség szerinti azonosítása. Csúpan kiragadott példaként Stomfa két filiáját idézzük. Az első Paistun, amelynek történelmi magyar neve Borostyánkő; németül Paulenstein, mai közigazgatási nevén Borinka. A másik Marinka; a XIV. század óta latin és német formában szerepel: Vallis Mariae, Tol, Taal, Vallis Mariae in teuptunico Thal. Ez tehát azonos Máriaölgyyel

vagy Máriahallal, ahol 1377-től a XVIII. század végéig megszaktítás nélkül (!) a pálosok egyik központja volt. E két helynévből levonható, a lakosság vallási életére, a földesúri hovatartozásra vonatkozó következtetésekre itt nem térhetünk ki. A tanulság az, hogy a táblázatok használatát megkönnyítette volna a rendelkezésre álló kézikönyvek segítségével a nevek azonosítása. (A régieken kívül jó modern szlovák kézikönyvek is vannak: Majtán, M.: *Názvy obcí na Slovensku za ostatnych cvesto rokov*. Bratislava 1972; *Vlastivedny Slovník obcí na Slovensku*. I–III. Bratislava 1977–1978). Hiányosnak érezzük továbbá a táblázatokba foglalt adatokat, amelyeknek legnagyobb része a jegyzőkönyvekben is bizonytalan. A szerző korábbi monográfiájában az 1634-i vizitációból közölt már egy részletet és ott a táblázatban feltüntette például a tanítók nevét, járandóságát is. (*Az iskolauty története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981, 175. 1). Úgy gondoljuk, hogy éppen az adatok szegénysége miatt érdemes lett volna a plébánosok és iskolamesterek nevének, személyi adatainak, működési idejének feltüntetése, amiből az iskolák személyi ellátottságának fejlődését is le lehet mérni. Vagy éppenséggel a táblázatok helyett hasznosabb lett volna a jegyzőkönyvekből az iskolatörténeti szövegrészeket teljes egészükben közölni. Így azonban az összefoglaláshoz és értékeléshez kevés az összehasonlítható adat. Mészáros a kor iskolatörténetének legfontosabb mozzanatát kívánta kiemelni; azt, hogy „a falusi–mezővárosi népiskolának, mint – a korábbiaktól eltérő, más igényeket kielégítő, a régiből továbbalakult – új iskolatípusnak fejlődési folyamatát” bemutassa (314. 1.). El kell fogadnunk a dolgozat címében is sugalmazott állítása igazát, hiszen e kérdést ma nálánál többet senki nem kutatta. A fejlődést azonban csak összehasonlítással, viszonyítással lehet ábrázolni. Az 1634-i vizitációban már az esperesi kerületek adatainak összevetéséből is levonhatók következtetések; a bemutatáshoz pedig a korábbi és a Pázmány utódainak évtizedeiből összegyűjthető adatok, egy-egy kiemelt helység vagy város helytörténetének iskolai vonatkozásai, akár pedig áttételesen más területekről, egyházmegyékből vett példákat kellene párhuzamba állítani. Mindent egybevetve azonban úgy tűnik, hogy Pázmány Péter az iskolaügy területén az indítást, a szervezést végezte el, de ezt emberöltőkre szóló hatással. A kibontakozás utódainak, Lippay és Szelepcsényi érsekeknek idejére jutott, amint azt a későbbi egyházlátogatások jegyzőkönyvei is mutatják.

Elemzésünk végére hagyjuk átfogó jellege miatt Szántó Konrád *Pázmány főpásztori tevékenysége. Szerepe a magyar katolicizmus megújításában* című értekezését. Bevezetőjében vázolja a kor társadalmi és vallási állapotait, a katolikus restauráció általános képét, majd „A tanító fő-

pásztor” című fejezetben a hitszónok és író Pázmányt mutatja be. Rövid áttekintést kapunk a prédikációkról és a nyomtatásban megjelent művekről. „A főpásztor megszentelő tevékenysége” címmel néhány sort szentel a templomok megáldása, a bérmálás és egyházi rend kiszolgáltatás körüli főpapi tevékenységére. Idézi az 1622–1633 közötti évekből megmaradt szentelési jegyzőkönyv adatait, amelyről már Frankl (Fraknói) Vilmos részletesebb áttekintést adott. (*Pázmány Péter és kora*. Pest 1872. III. k. 140–142. 1.) Innen tudjuk, hogy az említett tizenegy évben kilencvenöt papszentelés volt, és ebből Pázmány nyolcszor végezte az ordinációt, a többi püspökhelynökeire bízta; tevékenysége más egyházi és országos közjogi feladatai mellett így sem lebecsülhető. Az eredmény is feltűnő: tizenegy év alatt csak az esztergomi egyházmegyének ötvenkét új papot szenteltek. Hasznos lenne ismernünk a jegyzőkönyv mai őrzési helyét is a további elemzéshez, kutatáshoz. – Szántó Konrád külön fejezetet szánt Pázmány zsinatainak és az azokat előkészítő püspöki tanácskozásonak. Az ezekről rajzolt kép Péterffy Károly ismert két kötetes zsinati forráskiadványa (*Sacra concilia*. Posonii 1741–1742.) mellett eléggé nem értékelhetően az esztergomi primási levéltárban végzett eredeti kutatásokra épült. Szántó munkájának ez igen rokonszenves vonása. Felírható azonban az az állítása, hogy a „zsinatok után a végzések szövegét nyomtatásban megküldték az egyházmegye összes papjának” (283. 1.). A Pázmány által összehívott zsinatok közül ugyanis egyetlen egynek, az 1629. október 4-én megnyitott nagyszombati egyházmegyei zsinatnak iratai jelentek meg nyomtatásban. – A dolgozat hatodik része „Pázmány kormányzói tevékenysége” címmel ismét új levéltári kutatásokra épült és a vizitációkról, a papság erkölcsi életének és a szerzetesi fegyelmek megújításáról, a liturgia egységsítéséről, térítésekről szól. – A hetedik rész tárgya Pázmány egyházi intézményeinek áttekintése; ezek létrehozásához az anyagi alapot Pázmány okos gazdálkodással, mindenek előtt személyes áldozatkészséggel teremtette meg.

A Pázmány-kutatás iránti fokozódó érdeklődés miatt nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül Szántó Konrád írásának egy ismételtlen visszatérő hiányosságát: teljesen figyelmen kívül hagyta a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetének (Bp. 1983) könyvvizeti leírásait, pedig ezekben az 1637-ben megjelent prédikációs kötet és a *Kalauz* harmadik kiadásának kivételével Pázmánynak valamennyi magyar nyelvű és magyarországi nyomdában megjelent latin nyelvű kiadványának leírása, könyvtörténeti adatai megtalálhatók. Ennek felhasználásával elkerülhető lett volna „Az író” című fejezet (275–278. 1.) számos, irodalomtörténeti szempontból is lényeges tévedése. A nyomtatványok címét gyakran pon-

tatlanul idézi, a kiadások helyére vonatkozó új megállapításokat legtöbbször figyelmen kívül hagyja. Ezek részletes felsorolására itt nem térhetünk ki. Példaként csupán a Fridericus Balduinus *Kalautz* bíráló írásával vitatkozó Pázmány-iratot idézzük, amelynek címe helyesen: *A setét hajnal-csillag-után bűdosó luteristák vezetője*. Erről Szántó azt állítja, hogy „a mű igen gyorsan elfogyott, s Pázmány annak újabb kiadását készíthette elő” (277. l.). E műnek azonban újabb nyomtatott kiadásáról nem tudunk; ha Pázmánynak valóban lett volna ilyen terve, azt dokumentálni kellett volna. Annál is inkább mert a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példányba Pázmány saját kézzel jegyezte be, hogy a kiadás 700 példányban (?! 325 tallér költséggel készült. Ez abban az időben jelentős szám volt. Egy másik esetben a pontatlanságon kívül zavart kelthet az olyan idézés, amelyből a műre sem lehet ráismerni. Pázmány *Breve Responsum* címmel ugyanis nem jelent meg irata. Ez a cím Szinyei József (Magyar Irók X.k., 625.h.) tévedése. Valójában ez nem más mint az 1631-ben Pozsonyban nyomtatott *Dissertatio an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus ... Scriptura Sacra contineat* című irat, amelyet Jan Hodius evangélikus lelkész *Statera dissertationis cuiusdam papisticae* című Bártfán 1632-ben kiadott vitairatának harmadik fejezetében teljes egészében idézett. De találunk tévedéseket a Pázmány mecénási tevékenységére vonatkozó adatok között is. Szántó azt állítja, hogy „Vásárhelyi Gergellyel lefordította Canisius Péter katekizmusát” (278. l.). Valójában Vásárhelyi fordítása először 1599-ben Kolozsvárott jelent meg, és ezt 1604-ben és 1615-ben Bécsben újabb kiadások követték; Pázmánynak ezek egyikéhez sem volt köze. Az 1626-ban megjelent Káldi-biblia elején Pázmány *szó* ajánlás olvasható, akárcsak Káldi prédikációinak 1631-ben Pozsonyban megjelent első része előtt is. Az ilyen ajánlások a kor szokása szerint azt jelentik, hogy a címzett fizette a nyomtatás költségeit. A biblia lefordítására való ösztönzésről azonban aligha beszélhetünk, hiszen annak első, ma is meglévő teljes kéziratát Káldi 1605–1607 között már elkészítette – Mindent összegezve őszintén reméljük, hogy Szántó Konrád az egyébként világos felépítésű összefoglalását csupán vázlatnak tekinti és azt a jövőben tovább fejleszti, részleteiben is pontosítja!

A tíz dolgozat után a jubileumi kötetet Polgár László munkája, a 1–413. számozott tételt tartalmazó részletes Pázmány-bibliográfia zárja. Értékeléséhez mindenekelőtt a szerkesztő bevezető szavaiból idézzük: „... Pázmány Péter halálának 350. évfordulójára kíván egy szerény szemlemlék állítani, de úgy, hogy az egyben az utóbbi években egyre növekvő Pázmány-kutatás-

nak is hasznos munkaeszközt nyújtson” (499. l.). Polgár László több évtizede a római jezsuita történeti intézetben rendje egyetemes könyvészetének gyűjtésével, szerkesztésével és kiadásával foglalkozik. Az eddig megjelent munkái közül e kötet bibliográfiájában idézi (25. sz.) a legelső, amely ma már könyvritkaságnak számít: *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona Hungarica uniti (1560–1773)* (Roma 1957). A jezsuita rend egészére vonatkozik, de fontos magyar vonatkozásokat is találunk a következőkben: *Bibliography of the History of the Society of Jesu. Bibliographie zur Geschichte der Gesellschaft Jesu* (Rome–St. Louis 1967). A századunk folyamán megjelent és a rend történetére vonatkozó irodalmat két kötetben rendszerezte: *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980. I. Toute la Compagnie. – II. Les Pays. Europe* (Roma 1981–1983). Ez utóbbi második kötetében az intézmények történetére vonatkozó teljes magyar irodalmat találunk. A mostani Pázmány-bibliográfia személyi jellegű és a 18. fejezetben, tárgykörök szerint az egész életművet felöleli. Összevetettük a Stoll B.–Varga I.–V. Kovács S. szerkesztésében megjelent *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* (Bp. 1972) című akadémiai kiadványunkkal, és megállapítottuk, hogy ahhoz viszonyítva százánál több új könyv és cikk címével egészíthetjük ki azt. A népszerűsítő írásoktól eltekintve találunk közöttük néhány, elsősorban külföldön megjelent korábbi művet is. A többletben azonban benne van az 1971 utáni teljes irodalom. Megtaláljuk a lexikoncikkeket is, amire nem szoktunk eléggé figyelni, pedig a világnyelveken megjelent nagy enciklopédiák Pázmányt tárgyaló részei a széles körű publicitáson kívül a hazai hasonló munkálatokhoz is hasznos szempontokat nyújthatnak. A további részletezés helyett Polgár László egyik értékes adatszoportjára külön szeretném felhívni a Pázmány-kutatók figyelmét. Összegyűjtötte a jobbára rejtve maradó doktori disszertációkat és egyetemi dolgozatokat. Közülük Josef Kühnel 1931-ben Innsbruckban, Huszár Dezső 1938-ban Bécsben nyomtatásban megjelent dolgozatáról nem tudunk. Figyelemre tarthatnak számot a nálunk „kéziratos” disszertációk, Polgárnál „tézisek”-nek nevezett dolgozatok, mint Mandula Aladárnak a Pázmány-egyetem teológiai karán 1942-ben készült dolgozata (219. sz.) vagy Jaschko Herminnek Szegeden beadott disszertációja (234. sz.). Az sem volt tudott, hogy a budapesti Hittudományi Akadémián 1950–1960 között hét doktori értekezés készült Pázmányra vonatkozó tárgykörből (141., 164., 172., 173., 174., 278., 304. sz.). A kéziratok nyilván az egyetemi könyvtárak és intézmények könyvtárában ma is megtalálhatók. Örömmel fedezhetjük fel még egyetemeink diákköri konferenciáin 1977–1982 között készült Pázmány-dolgozatokat, Har-

gittay Emilét, Varga Ágnesét, Sárközi Sándorét (224., 225., 301. sz.). Polgár László e munkájával valóban „hasznos munkaeszközt” adott a Pázmány-kutatók kezébe!

Az elmondottakat összegezve megállapíthat-

juk, hogy a nemzetközi tekintélyű római jezsuita történetíró-műhely e kiadványa lényeges eredményekkel gazdagítja, egyben további munkára serkent a Pázmány-kutatókat.

Holl Béla

II. RÁKÓCZI FERENC POLITIKAI ÉS ÉRKÖLCSI VÉGRENDELETE

Ford. Szávai Nándor és Kovács Ilona. Kísérőtanulmányt, jegyzeteket írta Köpeczi Béla. Bp. 1984, Akadémiai K. Archivum Rákócziánium III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei. III. kötet.

Az Archivum Rákócziánium új sorozatának harmadik kötete a fejedelem több, eddig meglehetősen kevésbé ismert művét adja közre. A kötet annak az 1751-ben, Hágában megjelent kiadásnak az összefoglaló címét tartotta meg, amely barokk rövidített formában, először közölte a két fő munkát. A jelen kiadás szerkesztői, Köpeczi Béla és Kovács Ilona ezúttal a teljes, kritikailag helyreállított szövegeket nyújtják át az olvasónak. A két nagy állambölcséleti-etikai értekezés, a *Gondolatok a keresztény ember életének és udvariasságának alapelveiről*, és az *Értekezés a hatalomról*, időrendi szempontok alapján, a XVIII. századi kiadáshoz képest fordított sorrendben kap helyet a kötetben. Ugyanígy megváltozott a hágai gyűjtemény többi darabjának sorrendje is. A főszövegek között csak a fejedelem munkái szerepelnek, a két értekezés mellett végrendelete, valamint az ehhez kapcsolódó levelei. Függelékben olvasható több olyan mű, amely szorosan összefügg a két értekezéssel, így a kéziratokban mindenütt az *Értekezés a hatalomról* után következő *István király intelmei*, illetve olyanok, amelyek a hágai kötetben megjelentek, mint a *Rákóczi fejedelem rövid életrajza*.

A kritikai szövegkiadás három nyelvű, hiszen az *Értekezés a hatalomról* Rákóczi tollából maradt fenn latin és francia nyelven, a szövegkritikai apparátus latin és francia, a tanulmányok és a tárgyi jegyzetek pedig francia és magyar, illetve részben latin és magyar nyelvűek. A főművek szövegét Szávai Nándor fordította munkáját, amely halála miatt félbemaradt, Köpeczi Béla és Kovács Ilona fejezte be. Borzsák István készítette el az *Értekezés* mindeddig kiadatlan latin szövegének magyar fordítását, valamint a fejedelem latinságáról szóló tanulmányt, egyúttal gondozta a latin eredeti szöveget is. A kötet másik latin nyelvű művét, *István király intelmeit*, a magyar részben Kurcz Ágnes művés fordításában olvashatjuk.

A függelék többi darabját, *A Kiadó az Olvasóhoz, Rákóczi fejedelem rövid életrajza*, a fejedelem végrendelete és levelei, Kovács Ilona fordította magvarra, néldamutató szövegűséggel, az eredeti szöveg hangulatát, koraheliséét is tökéletesen visszaadva.

A főművekhez kapcsolódó tanulmányában Köpeczi Béla elemzi megírásuk és kiadásuk körülményeit, majd a két munka korabeli külföldi, illetve korábbi hazai forrásait, így az *István király intelmeit*, s mindenekelőtt az *Értekezés* fő forrásának tekintett Bossuet munkát, a *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte-t*. Részletes vizsgálatnak veti alá a kiadás körülményeit megvilágító Rákóczi leveleket éppúgy, mint a kiadó személyét, alaposan tárgyalja, milyen mértékig szánta Rákóczi ezeket a munkáit a nagyközönség elé kerülőknek. A konstantinápolyi francia követ személye szintén jelentős helyet kap a kiadás előkészítésében, még Rákóczi életében, s így a tanulmány is részletesen foglalkozik kettejük kapcsolatával. Idézi a fejedelemet a művek nyelvével kapcsolatban, mondván, az *Értekezés* latin szövege nyilvánvalóan elsősorban a nagyközönség, azon belül is a magyar nemesi olvasók számára készült, még francia változatát, illetve a *Gondolatok* szintén francia nyelvű eredetijét a fejedelem két fiának szánta. „A francia nyelvet választottam, hogy írjak nektek, mert feltételezem, hogy jobban tudjátok, mint a latint, és mert talán éppoly kevésbé vagytok járatosak a magyar nyelvben, mint én a németben.” Az idézet még egy alapos filológiai tanulmány bevezetéseként is szívszorító, akkor is, ha elfogadjuk, a francia a XVIII. század szinte elterjedtebb társasági nyelve, s a száműzött és gyermekeitől elszakított fejedelemről senki nem várhatta el, hogy azok anyanyelvi nevelésére erőfeszítéseket tegyen. Ő maga sem tudott jól magyarul hasonló körülmények között telt ifjúsága idején.

Köpeczi Béla elemzésében kitér a műfaj és stílus kérdésre is, megállapítva, hogy a politikai morális-didaktikai irodalomhoz tartoznak Rákóczi munkái. Kiemeli az *Értekezés* logikáját, filológus pontosságát. A két nyelven párhuzamosan készült mű szövegéről szólva, a fejedelem saját munkáját látja bizonyítottan azáltal, hogy a francia verzió meglehetősen lazán követi a latint. Inkább adaptálásról lehet itt beszélni, mint fordításról, külön is hangsúlyozva a politikai és teológiai szakkifejezések mindkét nyelven való pontos és következetes használatát.

A *Gondolatokról* szólva megállapítja, hogy

bár nyilvánvaló a korabeli francia erkölcsi-didaktikai irodalom hatása, a fejedelem közvetlenebbül, személyesebben és érzelmesebben fogalmaz, mint a kortárs francia szerzők.

Az 1751-es hágai kiadvány mellékleteit ismertette, a kiadó előszavával kapcsolatban bizonyítja, a rövidítések, annak állításával ellenkezően nemcsak az ismétlések elhagyását jelentik, hanem gyakran a lényegét is érintik.

A csatolt rövid életrajz fő forrása az 1739-es *Histoire des Révolutions de Hongrie* s főleg az abban kiadott *Emlékiratok*. Ennek ellenére számos tévedés van benne, amelyek valószínűleg az egyéb felhasznált forrásokból származnak.

Ezután a fejedelem levelei következnek, valamint az 1732. október 27-én kelt végrendelet. Az iratok hiteles, a konstantinápolyi francia követ által készített másolatai a Külügyminisztérium Archívumában ma is megtalálhatók. Az 1751-es kötet összeállítója minden bizonnyal az imént említett 1739-es, hágai *Histoire*-ból vette át őket.

A kiadvány utóéletéről Köpeczi Béla elmondja, megjelenésekor az különösebb visszhangot nem keltett, hacsak azt nem, hogy kétségbe vonták a fejedelem szerzőségét.

A XVIII. században Rákóczi végrendeletének szövegét, a csatolt levelekkel együtt Magyarországon latinra fordították, magyar szövegüket Ráth Károly és Thaly Kálmán adták ki az 1868-as *Emlékirat*-kiadásban.

A két értekezéssel előbb Frankói Vilmos és Márki Sándor, majd részletesebben Szekfű Gyula foglalkozott *A száműzött Rákóczi* c. munkájában, a művek szövegei azonban magyarul mindaddig nem jelentek meg.

Rákóczi latinságáról írt tanulmányának bevezetésében Borzsák István idézi *A magyar irodalom története* jellemzését, „Rákóczi háromnyelvű író (...) Anyanyelvét iskolai éveit alatt nem volt alkalma gyakorolni, korán megszerzett francia nyelvtudását XIV. Lajos udvarában magas színvonalra emelte (...) A latin nyelvet tökéletesen bírta, az iskolában elsajátított jezsuita latinságnak, a magyar nemesi latin írásbeliség hagyományának, valamint az ágostoni *Vallomások* késő császárkori latinjának egymásra rétegződő és egymást keresztező hatása azonban nem tette lehetővé számára kiegyensúlyozott latin stílus kialakítását.”

Ezután részletes elemzésnek veti alá a fejedelem „latintudását”, hangsúlyozva, hogy feladatának mindössze a nyelvi sajátosságok megvilágítását tekinti. Példákkal bizonyítja Rákóczi valóban

széles körű olvasottságát, világi és egyházi szerzők egész sorának mélyreható ismeretét. Rendkívül érdekes mindaz, amit a klasszikus normáktól való eltérés, mint írja, a nyelvi „elvdulás” példáról idéz és ítél.

A szövegforrásokról szóló tanulmány, Kovács Ilona munkája, részletes ismeretekkel szolgál a kéziratban, illetve nyomtatásban fennmaradt különböző változatokról. A főszöveggé köztölt kéziratokat a fejedelem kézigyével, aláírásával és dátummal hitelesítette, a XVIII. századi kiadás ezektől eltérő, rövidített szövegére vonatkozó adatok szintén szerepelnek az elemzésben. Rendkívül aprólékos pontossággal bizonyítja, mennyit romlott az eredeti szöveg a másolások és különösen a kinyomtatás során. Bizonyítja továbbá, három konkrét példával, hogy az 1751-es kiadás nem a most hitelesnek tekintett kézirat alapján készült. Számos olyan változásra is felhívja a figyelmet, amely minden bizonnyal a kiadó által is jelzett nyelvi-stiláris javítások eredménye. A hiteles kézirat eredeti írásmódjának megtartását indokolja, hogy bár egyik változat sem autográf, a fejedelem kézigyegye szerepel rajtuk, s ezen túlmenően a modernizálás hiánya nem nehezíti túlságosan a szöveg megértését.

Egyetlen apróság, a két előző tanulmány szerzői szövegeik végén is szerepelnek nevük feltüntetésével, Kovács Ilona szerzősége csak a tartalomjegyzékből derül ki.

A kötet tárgyi jegyzeteit Köpeczi Béla állította össze, minden felmerülhető kérdéssel, kétséggel kapcsolatban részletes válaszokat, adatokat adva az olvasónak.

A két szerkesztőnek a fordításhoz fűzött megjegyzései, a konkrét magyarázatokon túlmenően bepillantást engednek a magas színvonalú fordítói munka műhelytitkaiba és nehézségeibe, s ezzel az adott idegen nyelvet nem bíró olvasót is mintegy a fordító partnerévé avatják.

A XVIII. századi hágai kiadás óta most első ízben jelenik meg a fejedelem két jelentős filozófiai munkája, az első magyar fordítással hozzáférhetővé téve azt a széles olvasóközönség számára is. Köpeczi Béla joggal állapítja meg tanulmánya befejezésekként: „Úgy gondolom, hogy szolgálatot teszünk a magyar és az egyetemes művelődéstörténetnek, amikor a politikai és pedagógiai irodalom e két figyelemre méltó munkáját megismertetjük a külföldi és a magyar olvasókkal.”

Héjas Eszter

H. BALÁZS ÉVA: BÉCS ÉS PEST-BUDA A RÉGI SZÁZADVÉGEN, 1765–1800

Bp. 1987. Magvető Kk. 342 l.

A hol csupán előzményként, átmeneti korszakként, hol a modernizáció ékes bizonyítéka-

ként emlegetett, tárgyalt, ám kevésbé komplex módon kutatott magyar(országi) XVIII. század

büvárai értékes és fontos ajándékok kaptak: Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Wellmann Imre, illetve Szauder József, Julow Viktor, Csetri Lajos, Baróti Dezső, Bíró Ferenc, Wéber Antal, Szajbély Mihály és Mezei Márta munkái után új könyvhöz, új szemlélethez, tehát új vitatni érdemeshez jutottak. H. Balázs Éva már Burzeviczy Gergely pályaképe első szakaszának felrajzolásával érzékelte, hogy az észak-magyarországi „áruteremelő” nemesség útjának felvázolásával számon tartandó nézetet képvisel, majd a szabadkőművesség, a magyar „schlőzerizmus”, illetve a magyar nacionalizmus XVIII. századi gyökerei tanulmányban való körvonalazásával a magyar felvilágosodás robbanásszerű jelentkezésének, olykor kényszerű megtorpanásainak, hazai formáinak jellegzetességeire irányította a figyelmet.

A jelen kötet az 1754/65.-i országgyűlés mindkét fél számára dicstelen befejezésétől mutatja be a magyar társadalomfejlődés lehetőségeit egészen a felvilágosodás fényei kilobbantásáig terjedő időszakig, miközben szüntelen kitekint az európai körülményekre, azon belül pedig Bécsre, a birodalmi politikát magas szinten (bár ritkán nagyon szerencsésen) űző uralkodókra, tanácsosaikra. Egyszóval azokra, akik szemléletének megismerése a magyar történet kutatói számára is nélkülözhetetlen. Más kérdés, hogy előző és pontos tárgymegjelölés hiányában csak találgatjuk, hogy a jelzett időszaknak miért ez és miért nem az az eseménye került a tárgyalás homlokterébe, a művelődéstörténeti jelenségek közül vagy akár a pittoreszk biografikus mozzanatok közül miért a bemutatott kap helyet (s miért nem esetleg egy másik, hasonló fontosságú!): a végeredmény azonban mindenképpen örvendetes, H. Balázs Éva a tőle megszokott színvonalon alapos levéltári kutatások alapján tárja elénk Bécs magyarországi politikájának okait és eredményeit (vagy inkább felemás eredményeit és eredménytelenségét). Az általa hangsúlyozott és az utóbbi esztendőben elhanyagolt „emberi tényező” ki-domborítása nemcsak a történelmi igazságszolgáltatás miatt (és a helyes arányok miatt) fontos számunkra, hanem azért is, mert a XVIII. században, az erőszakosan jelentkező mechanikus materializmus ellenére is, jóval nagyobb szerepe volt az egyéni elhatározásnak, az államgépezet milyenségét átlátó diplomáciai és egyedi tervezésű elképzeléseknek, mint manapság. Egyszóval még a mind jobban megmerevedő klasszicizmus normatív felfogása szerint is az egyénre irányuló megfigyeléseknek és eszerint a szabályok betartásával jeleskedő egyéni tehetségnek mind inkább megnövekedett a szerepe. S bár a felvilágosodott abszolutizmus még az uralkodót is csupán az állam első hivatalnokának tekintette, és az egyéntől is azt követelte, legyen engedelmes szolgálója a közhőre irányuló állami igyekezetnek (s ha kell, önmagát és embertársait akaratauk ellenére is

igyekezzék boldoggá tenni), a birodalomnyi, országnyi, tartományi méretű tervezgetések, akta-halmok mindent elborító halmazából nagy egyéniségek emelkednek ki: Portugáliában egy Pombal, Dániában egy Struensee (akiről majd Szigligeti Ede fog drámát írni), Ausztriában egy Kaunitz, Zinzendorf vagy a magyar irodalomban méltó módon és sokszor megjelenített II. József, Svédországban egy király, akinek történetét revtve-leplezeten az *Alarcosból* című opera fogja a zenekedvelőknek megörökíteni. S hogy művészi alkotásokat emlegettünk, ennek az az oka, hogy a följebb említettek közül a történelmet formálni akaró és koruk értetlensége, valamint akarat és lehetőség dichotómiája miatt bukö egyéniségek a korszaknak tragikus hősei. Akik a korszak el-lentmondásosságát megtestesítették. Szomorv Dezső II. József-dramájában fogalmazódik ez meg akkor, amikor a „kalapos király” szemébe vágják a keserű igazságot: az nem lehet, hogy valaki egy személyben legyen az abszolutizmus és a forradalom (maga a felvilágosodott abszolutizmus kifejezéseként „*contradictio in adiecto*”). és erre a Karl Ottmar von Aretin szerkesztette tanulmány-gyűjtemény is rávilágított!). H. Balázs Éva tehát azért, hogy az emberi tényezőnek ily szerepet tulajdonít, és portrévázlatokkal szolgál, törté-netírásunk fehér feltjait tünteti el. Csak sajnálhatjuk, hogy elsősorban osztrákok arcmásait vázolja föl, és nem a magyarokét, illetve a magyar törekvésekkel közvetlenebb, személyesebb kapcsolatokkal rendelkező osztrákokét. Sajnos, mint erre H. Balázs Éva rámutat, a korszak magyar főszereplőitől viszonylag kevés a dokumentum, Podmaniczky József pályájáról valószínűleg azért nem készült még megfelelő tanulmány, mivel nincs hozzá (egyelőre?) elegendő mennyiségű anyag, jöllehet a Podmaniczky-család történeté-nek egyes állomásairól kismonográfia-sorozat áll rendelkezésünkre. Vagy Pászthory Sándor tevé-kenységének szintetikus jellemzése, pályája ívé-nek megrajzolása is nyilván ezért késik. Ám – szerencsére – német és angol nyelvű szakiroda-lomból tájékozódhatunk a Van Swietenek, Sonnenfels munkásságáról (Sonnenfelsről a szer-zőnk is ír), amely az iskola- és színházügyön ke-resztül eljutott a kortárs magyar érdeklődésig, s ha máshonnan nem is, a magyar irodalomtörté-nész Kazinczy Ferenc levelezéséből és a Pályám emlékezetéből képet nyerhet az osztrák–magyar viszony egy rendhagyó fejezetéről. Ami még hát-ravan, az Bessenyei György és általában a testör-írók bécsi-osztrák kapcsolatainak *monografikus* feltárása. Kókay György jó szolgálatot tett a kutatásnak Bessenyei bécsi folyóiratának „fel-fedezésével” és bemutatásával, első elemzésével. Gálos Rezső pedig bizonyos életrajzi mozzanato-kat tisztázott, Bíró Ferenc eszméletörténeti, Vörös Imre néhány kapcsolattörténeti jellegű fejtege-tése szintén a várható (és olykor meglepő) ered-

mények felé mutat. Am Bessenyei folyóiratának beágyazása az egykorú bécsi törekvésekbe, a Sonnenfelstől immár függetlenedő, radikalizálódó, nem terézianus, hanem jozefinista próbálkozásokba – még jórészt várat magára. Ahogy H. Balázs Éva figyelmeztetése például a fiziológia elképzelések bécsi kezdeményezéseivel kapcsolatban szintén azok magyar(országi) lecsapódásának lehetőségeire figyelmeztet.

Ezt a gondolatsort folytatva, említjük meg, hogy a művelődéstörténeti szférában is jó volna megtalálni a helyes mértéket: Bleyer Jakab „bécsi-kapu-elmélete” és a teljes tagadás között van az igazság, nem bizonyos, hogy az „arany” (?) középponton. Például a Bél Mátyás hagyományait sok tekintetben továbbvivő Windisch Károly Gottlieb valóban bekapcsolódik Klemm bécsi morális hetilapjának munkálkodásába, hogy aztán Pozsonyban maga is efféléket adjon ki. A morális hetilapok általában elviekülők a helyi jellegű, általános erkölcsi elvek népszerűsítésére szolgálnak, s nagyjában-egészében a pietista gondolkörben mozognak. Ez a gondolkör meghatározta a terézianus korszak magyarországi német nyelvű írásbeliségét, és sejtésünk (s nem bizonyos tudásunk) van arról, hogy a magyar nyelvű írásbeliség, illetve a protestáns iskolák tananyaga egyes szektoraiban is jelen volt. A hasznosságra törekvés, a protestáns „etika” (amellyel igen csak megfér a gyakorlati oktatás, a kereskedelem népszerűsítése stb.) aztán a tananyag más természetű területeire is benyomulhatott. Windischnek például Magyarország és Erdély történetét és földrajzát bemutató könyveit ebből a szempontból érdemes szembeállítanunk Pray György történelemkönyveivel (melyek egy része szintén tankönyvvül szolgált), akár a dinasztikus felfogás arányaitaiban eltérő dokumentálása terén.

Más típusú problémát jelent az osztrák-magyar viszony magyar irodalmi megörökítésének megannyi változata. Gondoljunk Kazinczy Ferencnek jóval később írt Mária Terézia-tanulmányára vagy önéletrajzaira, a kortársak közül egyfelől Bessenyei György nosztalgikus visszaemlékezésére a Tariménes utazása című regény „szépkúti” (schönbrunni) jeleneteiben, másfelől Barcsay Ábrahám véleményére, aki Magyarország kizsákmányolását rója föl az uralkodóháznak. Emellé tehetjük azokat az alkalmi verseket (például a Révai Miklós vagy Baróti Szabó Dávid tollából származókat), amelyek a Balkán felé irányuló Habsburg-törekvéseket üdvözik. Ugyancsak ebbe a körbe tartozik annak felmérése, amelyet H. Balázs Éva – a könyv céljának megfelelően – csupán említ: a Theresianum szerepe a magyar szellemi életben. Tehát például egy Festetics György pályaképének ismeretében annak földelirítése: egészen pontosan mit kapott, miféle szellemi utatvalót a Theresianumban, Bécsben.

Ami H. Balázs Éva könyvében különösen 10-

konszenzes: a széles európai kitekintés. Világossá válik, hogy a magyar sérelmi politikát, nemesi ellenállást jórészt meghatározta az, hogy Bécs „európai” kötelezettségei miatt milyen mértékben tudott ellenállni, visszavágni. A magyar ellenzék nem mindig tudta pontosan, meddig mehet el tervei célba juttatásában; és azt sem tudta egészen pontosan: hogyan alakulnak az európai erőviszonyok. Am – s ez H. Balázs Éva könyvéből is kitetszik – II. József akár doktrinernek is nevezhető. Nem azért, mert a nagyon okos és nagyon ravasz Kaunitzra olykor nem hallgatott, hanem azért, mert elemi taktikai megfontolások nélkül, merően ragaszkodva íróasztala mellett megszületett elképzeléseikhez, vágott bele tervei végrehajtásába, elriasztva maga mellől azokat, akik türelmi rendeletének köszönhették felemelkedésüket. s azokat, akik szintén hajlandóak lettek volna a végrehajtható reformokra. Természetesen a magyar irodalomban is végigkísérhető a lelkesedés és a kiábrándulás folyamata, a közvélemény szerveződésének és ellenállásba hajlásának menete; a magyar újságok, röpiratok, alkalmi versek és verses paszkvillusok (valamint kortárs levelezések) tanulmányozása, feldolgozása további árnyalatokkal gazdagíthatja ide vonatkozó tudásunkat. H. Balázs Éva szerint „a jozefinus évtized az Amerikából átsapó forradalmi mozgalmak évtizede. Vagy talán helyesebb forradalmi és rendi mozgalmakról szólni, hiszen a haladás és a régihez való göresös ragaszkodás elválaszthatatlanok egymástól, karöltve működnek Hollandiában (...) csakúgy, mint rövidesen az osztrák Németalföldön, majd Franciaországban” (164). Tegyük hozzá: Magyarországon sincsen másképp. A türelmi rendelet erős szavakkal kárhóztató Ányos Pál olykor libertinus felfogást képvisel, más alkalommal majdnem idézetesen alkalmazza Rousseau-nak az emberi (egyéni) szabadságra vonatkozó tételeit (mint Bíró Ferenc kimutatta); Bessenyei György olykor merev rendi felfogása megfér deizmusról; vagy akár Berzevich Gergely érzéketlensége a nyelvi kérdések iránt nem ellentétes Magyarország helyzetének radikális megítélésével.

H. Balázs Éva jól érzékelteti a különböző szervezetek, eszmék „színe-változását”. Elsősorban az ő kutatásaiból tudunk a szabadkőművészség magyarországi szerepéről. S bár előtte Kazinczy Ferencsel kapcsolatban például Jancsó Elemér sok érdekes adatot hozott, a szabadkőművészség – szintén csak európai összefüggések között szemlélhető – rajzát francia és egyéb nyelvű dolgozataiban, itt összefoglalólag, ő adta. Amire itt felhívánk a figyelmet, azt részben *Az érzékeny Kazinczy* (ItK 1984, 150–162.) című írásunkban már érintettük: ti. a titkos és nem titkos társaságok, valamint az érzékeny magatartást alakító olvasmányok és írások (Kazinczy esetében Miller-, Kayser-, Goethe- és Gessner-for-

dítások) igen szoros összefüggéseit. Ti. a társadalmi hierarchiát bizonyos mértékig megszüntető „páholyunka” és társasági összejövettel eleve irodalmi-művészeti reminiscenciákkal gazdag, kialakít egy olyan szimbólum-, egy olyan jelrendszert, amely kijelöli az egyéni életvitel bizonyos formáit, külsőségeit is. Ezek a külsőségek „tartalom” válhatnak konkrét politikai és történelmi szituációban, ezt említett dolgozatomban a Kazinczy-levelezésből vett idézetekkel dokumentáltam. Nem csupán egy szűk kör társasági- és érintkezési kultúráját határozta meg a szabadkőművességben elsajátított viselkedésforma, hanem a szűk körök révén tovaterjedt, továbbhullámzott, műalkotásokat ihletett, fordításokra ösztönzött, nyelvi fordulatokat népszerűsített és így tovább (A csúcsponton feltétlenül Mozart *Varázsfuvoláját* kell látnunk, amelynek verseit Verseghy, Batsányi és Csokonai is fordí-

totta, Kazinczy kedvelte – és ennek a ténynek következményeit sem vontuk le a kívánatos mértékben!).

H. Balázs Éva könyve tehát számos ötlettel gazdag, olyanokkal, amelyeken az irodalomtörténésznek sem árt elgondolkodni. Megkönnyíti ezt az a tény, hogy a mű – élvezetes olvasmány; szellemes fordulatokkal él. Szauder József programtanulmánya óta felvirágozott a magyar XVIII. századi kutatás, történészek, művészet-történészek és irodalomtörténészek versengnek egymással a korszak hívebb ismeretében. H. Balázs Éva a további kutatásokat is szerencsés módon ösztönzi; s azzal, hogy Bécs szerepére figyelmeztet, irodalomtörténészeket is arra készíttet, hogy ne fordítsák el fejüket ama várostól, ahol Kazinczy Ferenc művészetlátást tanult.

Fried István

SZERB NÉPDALOK ÉS HŐSREGÉK

Az eredetiből fordítá Székács József. Kiadá Kunoss Endre. Pesten, 1836. Trattner–Károlyi Könyvműhelyében. (Uri utsza 612. sz.) Reprint kiadás. Újvidék, 1986. Forum Kk. 334 1.; Szelei István: Székács József és műve. Újvidék, 1986. Forum Kk. 118 1.; Stojan Vujičić: Székács József–Vuk Stefanović Karadžić: Szerb népdalok és hősrégék. Újvidék, 1986. Forum Kk. 138 1.

A „szerbus manier” Kazinczytól Kölcsey, Vörösmarty, Bajzán át Petőfiig ívelő magyar recepciójáról irodalomtörténeti tudásunk nem mondható szegényesnek. Horváth János vonatkozó fejtegetései (vö.: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 142–149. 1.; Tanulmányok. Bp. 1956. 266–271. 1.), Gáldi László, Sziklay László, Fried István, Veselinović Šulc Magdolna és mások tanulmányai gyarapították ismereteinket. (Vö.: Gáldi László: Szerbhorvát eredetű tízesünk. In: Szomszedság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk.: Vujicsics D. Sztóján. Bp. 1972. 285–309.; Sziklay László: Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő. In: Szomszedság és közösség. Id. kiad. 203–258.; Uő.: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Bp. 1987.; Fried István: Székács József és a szerb népköltészet. In: Szomszedság és közösség. Id. kiad. 259–284.; A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig. Bp. 1979.; Veselinović Šulc Magdolna: A szerbhorvát népköltészet a XIX. századi magyar irodalom tükrében. Újvidék, 1982.; Uő.: Székács József levelezése Jakov Gerčić-tyel. Hungarológiai Közlemények. Újvidék, 38. 1979. 17–40.) A recepció folyamat feltárását tudományos tanácskozássok sokasága segítette Budapesten és Újvidéken egyaránt. Közülük egy évtizede pedig jeles alkalmat, Vitkovics Mihály születésének 200. évfordulója kínált lehetőséget a szerb népköltészet magyar recepcióját dokumentáló kötetek közreadására (Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai. Bp. 1978.; Vitko-

vics Mihály válogatott művei. Bp. 1980.). Most újabb kiadvány megjelenését nyugtázzhatjuk: az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában Székács József *Szerb népdalok és hősrégék* c. fordításkötetének hasonmás kiadása látott napvilágot két, könyvnyi terjedelmű, két nyelvű (magyar és szerbhorvát) kísérő tanulmánnyal, melynek szerzői: Szelei István és Vujicsics D. Sztóján. A Székács-kötet közreadása több szempontból is hízagpótló vállalkozás. A recepció folyamat s a műfordítási gyakorlat alakulásának további vizsgálátát éppúgy ösztönözheti, mint a kapcsolattörténeti kutatásokat, de a komparatiztika tágabb szempontokat érvényesítő művelői is tanulságokkal forgathatják.

A *Szerb népdalok és hősrégék* vaskos kötete eredetileg 1836-ban Pesten, a Trattner–Károlyi Könyvműhelyben készült s világra jövetelénél Kunoss Endre bábáskodott. A kötet 123 népszerű szövegét tartalmazza, amelyek nagyobb hányada (102 szöveg) ún. *asszonyének*, a kisebbik (21 textus) *hősi ének*. Irodalomtörténeti jelentőségét akkor érzékeljük igazán, ha tudjuk: Székács kiadványa tíz évvel előzte meg Erdélyi János *Népdalok és monádok* (1846–1848) c. három kötetes magyar népköltési gyűjteményét s bő negyedszázaddal a Kriza Jánosét, a *Vadrózsákat* (1863). Igazi megmértése persze a fordítás gyakorlatának szintjén lehetséges. Székács, aki soproni diákként még „az iskolás klasszicizmus ideálján” nevelkedett, a rudnai (Temes vármegye) Nikolic családnál vállalt nevelői állás folytán a magyarországi szerbség XIX. század eleji szellemi

centrumában, Karlócán ismerkedhetett a szerb nyelvvel, majd a szerb népköltéssel s annak sajátos, mind az antiktól, mind a magyartól határozottan elkülönülő prozódiajával. Ez az élethelyzet teremtette meg volatképpen annak feltételeit, hogy az ifjú Székács bekapcsolódjék a szerb népköltészet akkor már korántsem előzmények nélküli magyarországi recepcióját alakító munkába. Székács vitathatatlan érdeme, hogy a Kazinczyval induló, Vitkovics és Bajza átültetésével, Kölcsény próbálkozásával folytatódó kísérletek után és mellett a szerb népköltészet tolmácsolását az eredeti prozódiahoz híven alkalmazkodva oldotta meg. Az ő átköltéseiben szóal meg magyarul először a leghívebben a szerbhorvát népers sajátos, szótagszámláló sora, a *deseterac* (tíz), amelyben „nincs sem *versláb*, sem *időmérték*, se bármilyen más szabály, kivéve a szótagok számát és a metszetet.” (Stojan Vujičić: 85. l.) Szükséges itt mindjárt azt is megjegyezni, hogy a szerb és magyar költőként ismert Vitkovics Mihály is még a magyar hangsúlyos verselés szabályait alkalmazta szerb népdalfordításainak nagyobbik hányadában s ha meg is kísérelte az eredeti formai jellegzetességeinek követését, akkor drámai jambusokban vélte azt megoldhatónak. (L. erről bővebben: Fried István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Id. kiad. 95–141. l.) Érthető tehát, hogy a *Szerb népdalok és hősregék* hasonmás kiadásának interpretálói egyfelől ennek a műfordítói vívmánynak jelentőségét kívánják körvonalazni, másfelől pedig nyomon követni és megrajzolni azt a folyamatot, illetve feltárni mindazon inspirációkat, amelyek az említett műfordítói eredmények létrejöttét segítették.

A *Szerb népdalok és hősregék* kísérő tanulmányainak egyikében Szelei István okkal teszi szavá, hogy a szakirodalom eddig csak igen keveset törődött azzal a személyes élményanyaggal, amely Székácsot a szerb népköltés fordításában inspirálta, s amelynek a Nikolić család közelségében jutott birtokába. Nos, Stojan Vujičić a kiadvány *Székács József – Vuk Stefanović Karadžić: Szerb népdalok és hősregék* c. tanulmányában ezt a hiátust kívánja pótolni, amikor részletezően szól Székácsnak a Nikolić család környezetében töltött pályaszakaszáról, arról, a bő félévtizednyi időről, amelyből két teljes iskolaév mindennapjai Karlócán teltek, a másik kettő Pesten, egy pedig (a jogakadémiai stúdiumoké) Eperjesen. A tanévek közötti szünidők gondtalan napjai is Nikolićéknak köszönhetők: a család rudnai birtokán és Temesváron egyaránt élvezte vendégszeretetüket.

Vujičić e kapcsolatok anyagát szemlélve fontos és lényeges adatokat gyűjt egybe (és rendszerezi is!) a Nikolić család magyarországi rangját – tekintélyét, rokoni kötődéseit és szerbiai kapcsol-

atait illetően. Megtudjuk egyebek között, hogy a Nikolić ősök 1694-ben, nem sokkal a magyarországi betelepülés után nemességet kaptak; hogy rokoni kapcsolatban voltak a „legrégebbi és befolyásos magyarországi szerb családokkal (Duka, Tököly–Tekelija Popovic, Stratimirović)”, az óhazában pedig a fejedelmi családdal: „a legidősebb fiú, Ivan Nikolić... Miloš fejedelem lányát” vette feleségül épp Székács nevelősködése idején, „s a család rokonságba lépett a szerbiai Obrenović-házzal is.” (68. l.)

Székács műfordítói munkája szempontjából azonban – hangsúlyozza Vujičić – még ennél is fontosabb és gyümölcsözőbb volt ama kontaktusok sorozata, amelyeket – Nikolićék jóvoltából és segítségével – Karlócán építgetett Székács. Karlóca ekkor már rég a magyarországi szerbség nemzeti és egyházi központja, „a legfelsőbb pravoszláv szerb hierarchia” és annak feje: Stefan Stratimirović érsek székvárosa volt. Iskolájába nemcsak a szerbek lakta magyarországi vidékekről érkeztek hallgatók, szép számmal jöttek Szerbiából, Dalmáciából, a Szerémségből és Szlavóniából is. Ez utóbbi területekről szívesen fogadták a „római hitű illíreket” is. E fölöttébb dicséretes, a tolerancia elvén nyugodt gesztus egyébként az igazgatók és a professzorok megválasztásában is érvényre jutott: eme státusok odaítélésekor az iskola „patronátusa – élén a metropolitával” – mindig „nemzetiségi vagy vallási kizárólagosság nélkül járt el, s mindkét státust nem ortodox vallásúak is elnyerhették. Mindenekelőtt jó ajánlásokra és előadói, tudományos képzettségre voltak tekintettel”. (72. l.)

Vujičić kutatásai nyomán világosan körvonalozódik az a szellemi közeg, amely az ifjú Székácsot Karlócán körülvette, s amely közegeknél tagjai között kell számon tartanunk Stratimirović érseket éppúgy, mint az intézet akkori igazgatóját, Jakov Gercićet (1788–1851), a papnevelőben tanító Evgenije Jovanovićot (1802–1884), a jogásznak, irodalmárnak egyaránt nagy tekintélyű érseki titkárt, Pavle Berićet (1798–1842), a kiváló cseh szlavistát, Pavel Josef Šafaříkot (ő 1819–1833 között az újvidéki szerb gimnázium tanára és igazgatója volt s ilyen minőségben fordult meg Karlócán) s végső fokon Petar Ristić gazdálkodót is, akitől Vuk 1823-as lipcei kiadása szerb népköltési gyűjteményének II–III. kötetét kapta ajándékba. Ez utóbbi adatból is következik: ez a szellemi milió irányította Székács figyelmét a szerb népköltészetre és Vuk gyűjtésére. Vujičić gondosan felfejti mindazon lehetséges tényezőket, indítékokat, amelyek a szerb folklór megértését, befogadását segítették, hogy aztán elvezessenek az önálló fordítói tevékenység megkezdéséhez. Etekintetben nem lehet eléggé dicsérni azt a biztatást és támogatást, amelyet Stratimirovićtól kapott (pl. személyes beszélgetések révén, könyvtára használatával stb.), aki

egyébként maga is „írt didaktikus versezeteket a népi hősi énekek verselésének modorában” s értekezés formájában foglalta össze a szerb népköltés formái jellemzőit. Érthető, hogy az érsek örömmel nyugtázta Székács érdeklődését, még inkább munkájának eredményét, hisz abban saját törekvéseivel harmonizáló gesztus látott: a szerb irodalom, a szerb kultúra, a szerb ősiség „forrás-értékű” szövegeiként értelmezni és propagálni ezt a Goethe által is nagyra becsült folklórt.

A fentiekhez hasonló gondos összegezést kapunk Vujičić dolgozatában Székács pesti kötődéseiről, a fordításkötet megjelentetésének munkálatairól, s a megjelenés után a *Szerb népdalok és hősrégék* – sajnálatosan gyér – korabeli hazai fogadtatásáról. Míg a korábbi, mutatványként közreadott fordítások jelentősebb visszhangra találtak, addig az 1836-os kötetnek két értő méltatója volt csupán, az egyik Garay János, a másik Romy Károly György. Az előbbi írása a *Literaturai Lapokban* (a kassai *Szemlélő* a *Tudományok, Literatura, Művészet, Divat és Társasélet* körében kirikai melléklapja volt), az utóbbi – egy közlemény és egy útjegyzet (*Mein Ausflug nach Carlowitz*), mindkettő németül – a pozsonyi *Pressburger Aehrenzettel* *zur Belehrung und Unterhaltung* lapjain látott napvilágot, s németül írta Romy részletesebb recenzióját is a prágai *Ost und West* c. lap 77–78. számában.

A magyar kiadású *Szerb népdalok és hősrégék* egykorú jelentőségét persze akkor ítéldhetjük meg a legmegbízhatóbban, ha egyfelől a nemzetközi tudományos világ visszhangjára, másfelől a szerb népköltés korabeli nemzetközi recepciójára s nem csupán a hazai érdektelenségre figyelünk. Šafařík, aki maga is ösztönözte Székács munkásságát, a kötet megjelenése után két esztendővel érdemesnek tartotta arra, hogy felvegye a szláv népköltési gyűjtemények bibliográfiájába (P. J. Šafařík: *Bibliografický přehled sbírek slovanských národních písní*. Časopis Českého muzea 1838.). Szelei István, aki a délszláv folklór európai visszhangjának, a múlt század húszas-harmincas éveinek fordulóján egyre bővülő recepciójának kérdése felől közelít Székács művéhez, fölöttébb tanulságosnak véli összevetni azt „a német, a cseh (és a szlovák), az orosz, az angol, a francia, az olasz és a lengyel” recepciók folyamatát. Mint mondja, Vuk gyűjteményeinek megjelenése után Európában többé nem egyszerűen a délszláv folklór létének tudomásulvételéről van szó, hanem arról, hogy – fordítások révén – „a szerbhorvát népköltészet... beleépül” más népek irodalmi kultúrájába, „szerves anyagként felszívódik szervezetükbe és fejlődésük alakító tényezőjévé válik.” (Szelei István: *Székács József és műve*. 8.1.) Különösen érvényes ez a szláv literatúrákra, ahol a nemzeti tudat erősítése mellett a romantika térhódításában is szerepet játszott. A csehek – „az irodalmi és nemzeti újjászületés lázában” –

„saját múltjuk ... ébresztésének és a népükben szunnyadó erők” mozgósítását célzó eszközt látnak benne – írja Szelei –, a szlovákságban a szláv egység gondolatát-tudatát erősíti, a lengyelek saját nemzeti fejlődésük analóg példát keresik a délszláv népekekben, az orosz irodalomban pedig a folklór iránti romantikus érdeklődés elindítója lesz a részben Puskin, részben mások adaptálta délszláv népköltészet.

Szeleinek persze ezen a ponton szembe kell néznie azzal a kérdéssel is: vajon Székács fordításai esetében kitapintható-e a fentiekhez hasonló, vagy legalábbis azokkal rokonítható eredmény? A kor reflexióit szemlélve jó érzékkel emeli ki Zilahy Károly ítéletét. Zilahy, nemzedéke fordítói tevékenységét mérlegre téve, fontosnak tekinti a Székácséhoz hasonló vállalkozásokat, mert – mint véli – „a köztünk élő nemzetek költészetének figyelembevételére és ismerésére ránk nézve többszörös értékkel bír.” (Idézi Szelei 40. l.) S írja mindezt az *Erdélyi oláh népdalok*-ról értekezve 1856-ban, tehát húsz évvel Székács műve megjelenése után, Vitkovics, Bajza és Urházy György társaságában említve Székács nevét. Úgy tűnik tehát: a *Szerb népdalok és hősrégék* fordításanyagát két évtized alatt sem lepte be a feledés pora, s e tény csak megerősíteni látszanak a Toldytól és Ballagi Mórtól származó megnyilatkozások (ezeket is csokorba szedi Szelei), amelyek szerint mindketten fontosnak tekintik a délszláv népköltészet gyűjteményét. Toldy az újbóli kiadást sürgeti, Ballagi viszont a „hazánk földén lakó különböző népfajok” testvériesülése szempontjából tartja fontosnak és számon tartandónak. Arra pedig már Fried István utalt (erről sajnálatosan nem történik említés), hogy Erdélyi János a délszláv folklórral kapcsolatos alapos ismereteit a Székácsal való személyes barátságának köszönhette (Fried: l. m. 258. l.) és közvetve azt is, hogy a *Népköltészet és kelmeiség* c. írásához maga is készített szerb népdalfordításokat, igazolandó ama törekvéseket, „amelyek a magyar népköltészet értékeinek irodalomba emelése mellett a szerb népdaloktól nyerhető tanulságok fontosságára összpontosítottak.” (Uo. 259. l.)

Dolgozatának záró részében Szelei a Székács fordította szövegek esztétikai értékrendjét próbálja körvonalazni. Nem könnyű feladatot vállal, hisz az utóbbi évtizedek szakirodalmában találva több elmarasztaló véleményt találunk Székács fordításainak esztétikai értékéről. Csuka Zoltán 1946-os *Délszláv népballadák* c. köteté előszavában „gyorsan hervadóknak” látta elődje munkáját, három évtizeddel később hasonlóan fogalmazott Bori Imre és Fried István is. A magyar műfordítás-irodalom remekeinek párhuzamában Szelei is úgy véli: Székács műve nem versenyezhet Arany, Babits vagy Vikár Béla eredményeivel. A mű egészében lát viszont egy olyan réteget, amelynek révén a kötet a mai vers- és stíluster-

téneti ismeretek fényében is kiállja a próbát. Ezt az értékanagot a tartalmi hűség s az eredetit visszaadó zenei-akusztikai effektusok egységében jelöli meg. Kár, hogy mindössze egyetlen példát közöl tételét bizonyítandó. Ennek ellenére meggyőzően érvel, amikor a Székács által *Fájdalom* címen fordított szöveget Fehér Ferenc, Rab Zsuzsa és Nagy László átköztetésekkel állítva párhuzamba eljut a konklúzióhoz, mely szerint Székács sokkal sikeresebben oldotta meg” a „lehetetlen megkísérlését” (Fehér Ferenc), azaz az

idegen szöveg magyar nyelvű hangszerelését, mint nagy kortársra, Kölcsey.

A kiadványt gazdag szakirodalmi és a fordított szövegek eredetijének lelőhelyét közlő bibliográfia, valamint színes képanyag teszi teljessé. Méltó megemlékezés a kötet megjelenésének 150., és Vuk Stefanović Karadžić születésének 200. évfordulójáról.

Lőkös István

CSAPODI CSABA – TÓTH ANDRÁS – VÉRTESY MIKLÓS: MAGYAR KÖNYVTÁRTÖRTÉNET
Bp. 1987. Gondolat K. 541 l.

Hiánypótló és zavarbaejtő könyv. Hiánypótló, mert könyvtári kultúrának, a könyvgyűjtésnek, a könyvvel foglalkozó szakemberek képzésének mindeddig nem volt összefoglaló története. Zavarbaejtő, mert – a hiány pótlásán túl – eldönthetetlen, milyen céllal, kik számára íródott valójában. A könyv fülszövege szerint „hitelességet illetően tudományos szintű, de olvasmányos stílusa révén az ismeretterjesztés funkcióját is betölti”. A tudományos hitelért a szerzők hírneve, szakmai tudása szavatol, az ismeretterjesztés szempontjai azonban nem látszanak tisztázottnak. Pedig ez utóbbit kell, hogy számon kérjük a kötetben, hiszen a tudományos értékű feldolgozásnak ellentmond a könyv időnként csevegő stílusa, a jegyzetanyag kiválasztásának esetlegessége, a hivatkozási rendszer egységesítésének hiánya, a mutatók használhatatlansága. Tehát valószínű, hogy a „megcélzott” olvasótábor a „széles nagyközönség” legalábbis annak a könyv, a könyvtárak világa iránt érdeklődő része, és feltehetően azok az egyetemi, főiskolai hallgatók, akik a résztanulmányok fáradtságos felkutatása és időtrábló áttanulmányozása helyett mindent egy helyen, egy összefoglaló könyvtártörténetben kívánának megtalálni. Ám ha így van, akkor még inkább törekedni kellett volna arra, hogy az olvasó eligazodjon az alapfogalmak dzsungelében éppúgy, mint ahogy megbízható fogódzót találjon a jegyzetekben a továbblépéshez.

A kötet három tudós szakembere kutatási területüknek megfelelően nagy kortörténeti fejezetekre osztva dolgozta fel a magyarországi könyvgyűjtés történetét. Csapodi Csaba a kezdetektől, a középkori könyvkultúra kibontakozásától 1711-ig, Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukásától 1867-ig, Vértesy Miklós pedig a kiegyezéstől napjainkig, azaz a kézirat lezárásnak időpontjáig, 1985-ig írta meg a könyvtárak történetét.

Hatalmas feladatot, viszonylag szűk terjedelmi határok között áttekinthető szerkezeti bontásban oldottak meg a szerzők, jóllehet érezni, hogy mondanivalójuk túl sorsolul a kimért kereteken.

Különösen érvényes ez a kezdeteket tárgyaló fejezetekre, ahol Csapodi Csaba kénytelen átfogó, alapfokú történelmi korpépet adni, ugyanakkor ismeretterjesztő műben túlzott aprólékosággal szól az egyes kéziratok jellemzőiről. Ilyen felesleges információnak tartjuk a főszövegben néhány részben külföldön található kódex könyvtári jelzetének közlését (30., 36., 40., 41., 42. lap) vagy olyan szakkifejezéseket, korabeli szövegidezeteket, amelyek jegyzet, mutató nélkül a szélesebb közönség előtt homályban maradnak (baccalaureus, szerkönyv, scriptor, illuminátor, vaknyomás, „a kenuuek somaya” stb.). Az első nagy könyvtártörténeti fejezet után, ahol egyházi, fejedelmi, főúri majd városi, polgári könyvtárak kerültek bemutatásra, a XVIII. század nagy részét és a XIX. századnak a kiegyezésig tartó szakaszát már új könyvtártörténeti fogalmak is jellemzik. Megjelentek a szakkönyvtárak, kölcsönkönyvtárak, olvasókörök és központi szerepet kap három nagy, később nyilvánossá váló könyvtárunk, az Egyetemi, az Országos Széchényi és az Akadémiai Könyvtár alapítása és indulása. E három intézmény története, szellemi kisugárzása határozza meg a századvég és a XX. század könyvtárgyének történetét. Tehát századunkban már nemcsak könyvtártörténet, hanem könyvtárgy is létezik, a megváltozott feladatok, a könyvtárosképzés, az információk rendszerezése, hozzáférhetővé tétele, szakkivadványok szerkesztése, könyvtári hálózat kiépítése mind olyan részei a magyar könyvtártörténetnek, amelyek megváltoztatják a hagyományos intézmény- vagy gyűjteménytörténeti megközelítést és szélesebb kitekintést igényelnek. Ezért volt a három szerző közül a legnehezebb dolga Vértesy Miklósnak, aki mint a kötet szerkesztője nyilván a megközelítési szempontok egységesítéséért is felelős. A jelenkori könyvtárgyvel foglalkozó fejezetekre jellemző a számszerű adatok összezsúfolása és az időnként subjektív, egzaktságot nélkülöző magyarázat. A Párttörténeti Intézet könyvtáráról például megtudjuk, hogy 120 000 kötet